

İlk Cümhuriyyətimiz: olmuşlar və düşüncələr

Neçə min illik dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə "Azərbaycan" adlı müstəqil dövlətimizi - Xalq Cümhuriyyətini yaratmış, qısa müddətdə olsa da şərəflə yaşatmış və dünyaya tanıtmış istiqlal mücahidlərimiz məcburi fasilə dövründə mühacirətdə nələr yazmış, nə düşünmüş, bizlərə nəyi vəsiyyət etmişlər - oxuyaq, düşünək, onlarla və bu günümüzə fəxr edək!

Şirməmməd Hüseynov

TOPÇUBAŞI RƏŞİD BƏY

Parisdən qara xəbər aldıq. Oradakı Azərbaycan heyəti müəxxəsəsi rəisi Topçubaşı Əli Mərdan Bəyin oğlu Rəşid Bəy 5-6 ay əvvəl tutulduğu vərəm xəstəliyindən kanuni-əvvəl (dekabrın) 20-də Parisdə vəfat etmişdir.

Azərbaycan gəncliyi çox müqəddir və dəyərlili bir üzvünü qeyb etdi. Rəşid Bəy həyata yeni atılmış hənuz 25 yaşında vətənpərvər, münəvvər gənclərindən idi. Mühacirət həyatının maddi və mənəvi bir çox məhrumiyət, sıxıntı və iztirabları... Paris banklarından birində ufaq bir məmuriyyət. Ayda 500 frank müqabilində səhərdən axşam qədər çalışmaq. Şimalın sərt naxoş havası, iqlimi nihayət mərhəmətsiz "Kox" basilləri və qürbət elda, yeni bir məzar... Gənc Azəri məzarı.

Hənuş qapanmış bu təzə məzarın üstündə, sözlərin bilməm nə dərəcəyə qədər təsəlli verici bir təsiri vardır. 1918 sənəsində burada Azərbaycan heyəti-müəxxəsəsinin Pera Palas Otelində yaşadığını xatırlıyıram.

Rəşid Bəy o zaman Bakı real lisesini yeni bitirmiş və ali təhsil üçün babası ilə bərabər İstanbula qədər gəlmişdi. Oteldə daima görüşürdük. Gecə gündüz türkçə dərslərinə davam ediyordu.

Köprüdə bir gün təhsildar kəndisinə: "Buyurun kiçik müəxxəsə bəy" dedi və yol verdi. Sonra Rəşid Bəyə "Kiçik müəxxəsə bəy" deyərək. Bəzən bu olayımıza o bir az qızır kimi olurdu.

Unudulmaz günlər... Burada, hər yerdə, hər kəsdə, bəlkə bütün qəlblərdə, bizlərə qarşı böyük bir məhəbbət, ciddi bir səmimiyyət vardı. Çox uzun sürən ayrılıq dövründən sonra nihayət bir-birini bulmuş iki qardaş...

Birdən o məşum mütərikə günləri... Türklük sanki bir rəyay idi, gördü, oynadı.

Averov zabitlərinə Pera Palasda verilən böyük bəlo gecəsi Arqadaşlardan birisinin odasında toplanıb məyus-məyus konuşurduq. Rəşid Bəy çox müəxxəsir idi. Birdən: "Bən artıq burada qalmam. Burası bir Rum şəhri oldu" dedi və hiddətindən az qaldı ki ağlasın.

1922-də Parisdə Azərbaycan tələbələrinin bir çay ziyafəti xatırlayıram. Rəşid Bəy o zaman Ecole des Sciences Politiques məktəbi alisinin son siniflərində idi. Dərdləşirdi. Vətənin istilasından, bolşeviklərin cəhənnəmi idarəsindən danışırırdı. Tələbələrimizdə böyük bir həyəcan görürdüm. Rəşid Bəyin nitqini unutmam.

"Arqadaşlar, görürsünüz, yolumuz çətin və məşəqqətlidir. Fəqət qayəməz yüksəkdir! Vətənimizi tarumar edən, millətimize ruh və vücudunu zənciri-əsərətə döyən bir düşməne boyun əymək yoxdur. Azəri gəncliyi şərəfsiz həyatı istəməz. Qürbət bu acı günlərinə qatlanaraq davamını sonuna qədər yürüdəcəyiz!" dedi.

Və ehtimal ki şimdiki bu fəni dünyaya əbədi vada edərkən zavallı Rəşidin son sözü, son vəsiyyəti: "Anno bəni yüksək bir yerə gömünüz və qəbirdə üzümü Şərqə. Vətənə doğru çeviriniz! Bəlkə oradan Vətənin uca, qarlı, dumanlı dağlarını, Kürün, şimdiki həzin-həzin axan dağatmasını görə biləyim" deyərək ölmüşdür.

Qanlı mücadilə, böyük cəladət (igidlik),

Əvvəli ötən şənbə sayımızda

coxalan qurbanlar, yeni-yeni qazılan məzarlar... Sibiriyanın uzaq buzlu çöllərində, Mərmərənin lakaud sahillərində, Sain nəhrinin yabançı qiyalarında bir-bir qurulan bu ufaq, yaşılı yalnız təpələr...

Azərbaycan hürriyət yolunu mətəmlərlə bəzəmiş bu əziz məzarlar qarşısında böyük hörmət və məhəbbətlə əgilərək gizli-gizli axan göz yaşlarını zəbtədən acizəm.

Mustafa

"Yeni Qafqasya", 3 kanuni-sani (yanvar) 1927, № 7

Mustafa Çoğay oğlu. Tanınmış qazax ictimai, siyasi xadimi, publisist, Müstəqil Vahid Türkiştan uğrunda mübarizənin ideoloqudur. Azərbaycanı candan sevmə və burada bir müddət fəaliyyət göstərən şəxsiyyət. S.H.

BU GÜN Kİ BAKI

- 2 -

Bir Bakı vardır ki onu "Parapet" də, "Malakan bağı"nda, Stansiyon civarında, Əmələ klublarında, 2 şəhər bağında, "Bulvarda" bulvarın içərisində deyil, onur arxa, qaranlıq və xəlvət soqaqlarında görmək olur.

Bakı Şurasının inzibat şöbəsi müdürünün dekabrın sonunda, Bakı qəzetlərində verdiyi rəsmi məlumatına görə bu gün Bakı Şurasını məşğul edən məsələlər Bakıda çoxuq cinayətləri, əmələ klublarındakı əxlaqsızlıq, əmələ dairələrində çoxalmağa olan sərxoşluq və sairədir...

Inzibat işləri müdürünün əlavə etməsinə görə Bakıya mindən ziyadə sahibsiz çocuq gəlmiş və külli miqdarda gəlmək üzərədir. Bu bələyi-nəğəhanidən Bakıyı xilas etmək üçün, Bakı Şurası Bakımın ətrafına bir kordon təsisini düşünməkdədir.

Bakı qəzetlərində hər gün oxursunuz: dekabrın 2-də 9 sahibsiz çocuq bir qadına hücum edib əlindən (redikolu) çantasını və başından şapkasını çalmışlardır. 7 dekabrda bir qrup sahibsiz çocuq Birinci İskələyə daxil olub vapura (gəmiyə) keçmiş və makina hissələrini çıxarıb götürmüşlərdir. 13 dekabrda 13 kişidən ibarət bir qrup, bir mağazayı basmış. 1 dekabrda çantalı bir qadına hücum edilmişdir... 15 dekabrda Proletar cəddəsində, 17-də Balaxanı cəddəsində 14-15 adamlıq bir qrup "sahibsizlər" əli çantalı bir qadına hücum edərək soymuşlardır... 19 dekabrda böyük bir "sahibsizlər dəstəsi" şəhərdə müdhiş bir talan, iğtişaş və açıq hücumlar yapmış və nihayət polis tərəfindən mühasirə edilmişdir...

Inzibat müdürünün bəyanatına görə 3-4 günün içərisində bunun kibi 27 mühüm hadisə olmuşdur. "Sahibsiz" adlanan bu çocuqlar 3-4 min miqdarda bir ordudur və şəhərin hər məhəlləsində və hər bucağında mövəduurlar. 6-7 yaşından ilə 18-19 yaşlarına qədər qız və erkək cinsdən təşəkkül edən bu ordunun yatacaq yerləri cəddələr, qapı ağızları, qaldırım üstləri və "mərhəmətli qospodin" və ya "barin"lərin evləridir...

Rusiyanın hər tərəfindən Azərbaycana dolan bu səfillər sürüsü haqqında bəyanatlardan mədə, bir də xüsusi müşahidələri təsəbid etmək istərsək "Parapet" kibi cəmaət yerləri ətrafında bir iranlı görəcəksiniz ki meyvə satıyor. Siz 10 dəqiqə onu təqib ediniz. 10 dəqiqə müddətində azı 10 qrup oradan keçəcək və hər qrup birər alma

və ya sair meyvə alıb keçəcəkdir. Oğər o, zavallı, yoxsul iranlı cürət edib malını müdafiə etmək istərsə, həpsi üzərinə töküləcək, digər bir qrup da meyvə tabağını tamamilə çalmış olacaqdır. Bu bir deyil, 2 deyil, öylə müdhiş bir şəkildədir ki, zavallı satıcılar bazar dükənlərindən ol çəkməyə məcbur oluyurlar. Onlarla polis də bacarmıyor. Yaşları kəmalə ermış deyil ki, cəza görsünlər. Sovet mətbuatı bu xüsusda qanunların dəyişilməsini belə təklif ediyor.

Bu meyvə qəhrəmanları əksəriyyətlə erkək çocuqlardan ibarətdir. Fəqət axşam üzəri yuxarıda saydığım məhəllələrin birində təsadüfən oturmış olsanız, sizi sarı altun saçlı, mavi gözlü 10-12 yaşında yalnız ayaq, solğun çöhrəli "sahibsiz" qızlar izaç (narahət) edəcəklərdir... Bu qızlar bir loğma əkməyə və ya bir funt əkmək parasına müqabil yalvararaq kəndilərini təslim ediyorlar... Fəqət zənn etməyiz ki, bunlar ancaq "sahibsizlərdir", "sahibli" komsomollar dəxi sıradan geri qalmıyorlar. "Babaların oğullar tərəfindən mühakiməsi" deyə tərtib olunan səhnə Bakımın ən calibi-diqəət hadisələrindədir. Komsomol təşkilatı kəndi məhkəmələrində kəndi üzvlərini müdafiə edər. 12-13 yaşında firengiyə (avropalılara məxsus cinsi xəstəlik) mübtəla olmuş bir qızın anası mühakimə ediliyor: 15 yaşında komsomol müddei ümuminin (prokuro-run) ittihamnaməsindən anlaşılıyor ki "qadın qızının frenkeyə mübtəla olduğunu anlayınca kəndisini şiddətlə döymüş və müalicəsinə əhəmiyyət vermək istəməmişdir".

"Bakinski Raboçi" qəzetəsinin 299-cu nömrəsi təsdiq ediyor ki əmələ klubları bir "xuliqanlıq mərkəzləri"dir. Qəzetənin nəşr etdiyi statistikaya görə oktyabrın 19-da 119 xuliqan tutulmuşdu. Noyabrda 117-si tutuldu, 8 ayın müddətində isə 1.152 xuliqan tutulmuşdur ki bunlardan 150-si əmələ klublarına mənsubdur".

Siz namuslu bir vətəndaş, ciddi və fəal bir əmələ (fəhlə) görməzsiz ki kəndi ailəsi ilə əmələ klublarına gəlsin. Bunu artıq hər kəs qeyd etməkdədir. Bu klub qaçağı əmələlərdən birisi ilə görüşdüm. Dedi ki: - Əxlaqlar pozulmuş, həyə və namus ortadan qalxmışdır. Bir gün zövəcəmlə bərabər klubla getmişdim. Elmi bir mühazirə vardı. Lektor, elmi və fənni bir çox dəlillər sərd edərək bəkarətlərin mənasızlığını, həyə və ismət deyilən məfhumun burjuva etiqadı olduğunu, ailə ocağının lüzumsuzluğu, daimi qarışqalıq müəssisəsinin kommunizm zehniyyətlə qeyri-qabili-təlif olduğunu isbat ediyordu.

Təsvəvür ediniz, kəndim kibi arqadaşlarımdan bir əmələnin həmsiyyəsi ilə bir ay olmaz ki təəhhül etdim (evləndim) kiçik, fəqət məsud yuvamız vardır. O yuva üçün böylə bir ruh və hava münasibətdir?

Heyrət etməməlidir ki, böylə bir mühid içərisində, bir kommunist "xuliqan" gözəl qarısı olan digər bir kommunistə müraciət edərək:

- Yoldaş, bu gecəlik "nisfını" (yarını - arvadını) mənə güzəşt etməmişən? - deyir və rəd cavabı alınca yoldaşın gözünə bir yumuruq endiriyor... Onu müttəaqib zavallı yoldaş saysız yumruqlar yeməyə və nəhaət duyğusuz olaraq yerə düşməyə başlar, bu ümumi qarışqalıq əsnasında qadın aradan qeyb olur. Ertəsi gün xaraba evlərin birindən bir qadın meyidi bulunur ki, bu dün gecəki faciənin qanlı nəticəsinə elan ediyordu. Xaraba evlərdən bulunan "məsum cə-

nazələri"nin məcərası yalnız bu şəkli inhisar etməz. Bakı soqaqları daha müdhiş faciələrlə və tük ürpətici hadisələrlə səhnə olmaqdadır. Cəddə ilə gedən və ya evləri önündə oynamaqda bulunan türk qızları bilirmi ki sahibsiz xuliqanlar tərəfindən çalınmış, sonra o 8-9 yaşlarında olan məsum yavruların qana bulanmış cəsədləri bulunmuşdur.

Keçmişlərdə, amma çox keçmişlərdə "Məhəmmədi bizbiz" hekayələri olurmuş. Böyük anam nəql edirdi. Ara-sıra çocuqları qorxudur "dışarı çıxmayın ki cühud alır "Məhəmmədi bizbiz" yapar deyirdi. Şimdi o əfsanə bir həqiqətdir. Şimdi doğrudan da çocuqlar qaçırılıyor, namuslar ləkələniyor, ismətlər çalınıyor, mələk qədəpək və yavru qızlara belə rəhm edilmiyor.

Zalim və müstəbəd rusluğun vətənimizə gətirdiyi səfalətlərdən ən mühümünə bəncə, bu əxlaq pozğunluğu, rus "sahibsiz"lərinin yaydıqları frengi xəstəliklərdir.

Bu müzur sürüyü Bakıdan çıxarmaq, bir daha Bakıya "sahibsiz" buraxmamaq, cəza qanunları dəyişmə kibi iqdamat təsvəvür olunmaqdadır. İlbəki bu əxlaqsızlıq, namussuzluq və həyasızlığa qarşı bu tədbirlərlə çıxılmaz. Yeganə qəti və faydalı tədbirlər varsa, o da rusların bütün səfalətləri, səfalətləri və əxlaq pozgunculuqları ilə bərabər Bakıdan və Azərbaycandan qovulmalarıdır.

Bakı

Daşləmir

"Yeni Qafqasya", 17 təşrin əvvəl (oktyabr), 1926, № 2(70)

TÜRKİSTANDA QƏZƏTÇİLİK TARİXİ

(Mövsüzə üzərində Berlin Darülfünununda sahibi imza tərəfindən bir konferans verilmişdir)

Qəzetçilik və ya mətbuat tarixi, heç şübhəsizdir ki bir millətin elmi səviyyəsini və ictimai həyatının müxtəlif sahəsinə (lüzumsuzluğunu) göstərən bir miqyas və pək parlaq aynadır. Bu etibarlı Türkiştan qəzetçiliyi tarixinə girişməzdən müqəddəmə türkiştanlıqların mədəni və ictimai sahələrində bu günə qədər nə kibi istihlalər (halını dəyişmə) keçirdiklərini müəmlən (xülasəsinə) təhlil və izah eyləmək istəyəm.

Məlum olduqu vaxtilə Türkiştan müxtəlif mədəniyyətlərin, xüsusən 3 mədəniyyətin - Çin, İran və Ərəb - qarışdığı saho və təsir mərkəzi olmuşdur. Bu 3 mədəniyyətdən son ikisinin təsirləri daha qüvvətli olaraq kökləmiş və asarı da hala görülməkdədir.

703 sənəsində Türkiştanda başlayan Ərəb istilası, türkiştanlıqlara yeni dini, İslam dinini bəxş edərək Ərəb harsını da aşılamaq istəmişdir. Ərəblərin din məsələsində Ərəbçilik siyasətini Türkiştanda bütün şiddətlə təbiqə qalxışdıqları bu gün tarixə müsaid (əlvəşli) bir həqiqətdir. Türkiştanda bu yeni dinə xalq kütləsi bir dərcəyə qədər hənsi qəbul göstərmiş isə də mühafizəkar əsilzadə və bəyler sinifi ilə ruhanilər arasında uzun zamanlı mücadilə davam edərək gəlmişdi. Biləaxırə ruhani təbəqənin qalıbiyyəti cəmaət zehniyyətini dini təsvəvübdə doğru sövq ediyordu. İslam əqidələri və "din ilə millət birdir" düsturu ilə yetişdirilən mədrəsə zehniyyətləri Türkiştanda milli ənənə və milli ruhun qərsilməsinə amil olduğu bir dərcəyə qədər qəbul oluna bilir. Ərəb istilasından əvvəl Türkiştanda davam edib gələn milli bir şəkli-iddarə dini bir şəkli təhəvvül etdi. Çingiz Xanların vəz eylədiyi bu gün belə bir qiyməti əskəriyyə və idariyyəni haiz yasaqların yerinə "ehkəmi-şəriət" qaim olmuşdu. İslam Harsının təsiriylə açılan mədrəsələrdə təhsil tamənən Ərəbcə idi. Qərbi dünyasında, XVII əsrlərə gəlincəyə qədər nasil ki elmi və ədəbi lisan Latınca və Yunanca idi. İslamiyyəti qəbul edən bu ölkə cəmiyyətində də Ərəbi və ədəbi lisan farsı idi.

Ərəbcənin elmi lisan olaraq qəbulu ancaq din lisanı olmasındadır. İran mədəniyyəti

ni təsirli Farsı lisanı da Türkistan mədrəsə-çiləri arasında adətə ədəbi bir lisan kimi idi. Türkistan mədrəsələrində təhsil görənlər kimsənin Ərəbi və Farsı bilmədiyi pək endirdir. Bu iki lisanın Türkistan kimi bir Türk diyarında təammümünə səbəb hər iki mədəniyyətin təsirləri nəticəsidir. Hər nə olursa-olsun İslam mədəniyyətinin Türkistan Türklərinə xidmətləri olduğu kimi türkistanlıların, bəlkə də ərəblərdən ziyadə, İslam mədəniyyətinə xidmət etdikləri və onu etilaya çalışdıqları da pək məlum bir həqiqətdir. Türkistanda İslam harsının ən şöşəli dövrü Samanilər zamanında əsirlər-cə davam etmiş və böyük xaqan Axsaq Teymurun vəfatından bir qəç zaman sonra sönmüş hesab oluna bilər. İslam dininin mədrəsə zehniyyətçilərinin əlində bir məntəbat bəziyəsi olaraq qalması cəməti mistik və fanatik hala cəlb etmişdi. Kəndi mənafeləri üçün dini vasitə edən bu mistik və fanatik müəssisələr xalqın bu boğucu girdəbdən qurtulmasına və milli mənləğini idrak etməsinə mühüm mane idilər. İslam mədəniyyətindən əvvəldə atəşpərəstlərin dini mərkəzi olan Buxara, İslam əlində də qüdsi bir "şərif" mövqeyi ehsaz və 201 mədrəsəsiylə dini bir propaqanda mərkəzi sayılmış kibi idi.

İştə Türkistan bu qara təssüb dövrünün ən mühüm səhələrini dağımış müəddidd xanlıqlar halında, tükənməz daxili mücadilələr içində yaşarkən 1855-də, Şimaldan, müstəmləkəçi və modern texnik ilə mücəhhəz Rus istilasına məruz qaldı. 1868-də Buxara və Xivə xanlıqları Çarın birər vassalı olaraq qaldılar. Uzun mücadilələrin nəticəsində 1884-də Mərvin işğalı ilə nihayətlənən bu qanlı istila Türkistanda mədrəsə əsarətinə bir də Rus əsarəti əlavə etdi. Buxarada isə mədrəsə əsarətini himayə edən və şəriət namı altında pək haqsız və zalıman icraatlarla bulunan kuruni-vustai (orta əsrlər) əmir dəvəbyolğunun idarəsi vardı.

Türkistanın 10-12 milyonluq müctəmi (əhali) kütləsi arasında yeni üsulda metodik bir məktəb, adı bir mətbəə və qəzetə mövcud olmadığı kibi bunların isimləri də 1905 sənəsinə qədər yabancı idi. Xalqın tənvirinə (nurlandırılmasına) və milli ruhun oyanmasına qədər çalışmaq və ona can və həyat vermək fikirləri daha 1905 sənəsinə qədər Türkistan sərhədlərini aşmamışdı. Çünki yüzdə 80-ni cahil və elmi səviyə etibarilə düşüən və fanatik xalq daha bunu həzm edəcəklə ləyaqətdə degildi. Türkistanda yerli xalqın kəndi tarix və harsı, yəni milli həyatı haqqında tələqatda bulunacaq bir əsər yox idi. Daş basması Bombay və İstanbulda bastırılan kitablar əfsanəvi və dini hekayələrdən başqa bir şey degildi.

Rus istilasından sonra Məvərayı Kəspə dəniz yolunun inşası türkistanlıların Rusya məmalikindən mədəni həyatla təmaslarına və bu surətlə təəddüdə doğru qeyri-şüəri olaraq təmayüllərinə səbəb olduğu təxmin oluna bilər. Çünki modern münəqilənin hər bir təkamül edən millətə üzərində böyük əksi-əməllər vücuda gətirdi göz önündədir. Türkistanda yenilik və təəddüdə doğru cəryanın başlanmasına ən mühüm amillərdən biri də həç yolunun Odessa və Batum xotləninin birləşdiyi məhəlli-iltisaz olan darül-xilafə üzərindən keçməsi və bu münasibətlə türkistanlıların kəndi arqadaşlarıyla təmasda bulunmaları və Türkiyə əsər və mətbuatına meyl göstərmələridir. Fəqət darül-xilafə ilə təmasda bulunan həcər kütləsi Türkistandakı əziz bir təəssüb məncinə qarşı duramazlardı.

Qəzetçiliğin və mətbuatın bir millətin mədəni təalisinə, o millətin icimai və iqtisadi həyatının can damarı olduğuna əmil olduğuna idrak etməyənlər və daha milliyət əqidələrinə belə həzimdən aciz olan qara bir mütəddət Qutenberqin o məşhur makinasından bixəbərlər bir diyarda, mətbuat işlərinə nasil başlamaq olurdur? Cəhalət və təəssüb kibi mənəvi və qüvvətli maneələrə, bu münasibətlə mətbəəsizlik, mürətibəsizlik kibi maddi məşəqqətlərə qəlbə çalmaq və 10 milyonluq bir kütləyə qarşı səhəli-irfanda

(bilik meydana) mücadilə etmək pək əqəliyyətdə olan məhdud münəvvərlər üçün qorxunc və həm də müşküldü.

Türkistanda qəzetçiliğin nə kibi xarici təsirlərlə gəldiyini mücmələnlər zikir ilə Türkistan qəzetçilik tarixinə keçiyorəm. Rus istilasını mütaəqib Türkistan vilayətinin mərkəzi Daşkənddə məhəlli lisan və rusca olaraq rus hökuməti tərəfindən "Türkistan Vilayət qəzetəsi" (Fam adı: "Türkistan Vilayətinin qəzetidir" 1871-də yayınlanmaya başlamışdır) namilə bir qəzetə intişar etmişdi. Bu qəzetə Türkistan türklərini ruslaşdırmaq istəyənlər tərəfindən nəşri-əfkəri, eyni zamanda rus mühacirlərinə məxsus kolonist bir qəzetəydi. Bu qəzetənin müdürü məşhur rus misyoneri və Daşkənddəki rus darülmüəlliminin direktoru **Ostroumov** idi. Bu qəzetə yerli xalqın kəndi mənlə olmaqdan ziyadə Çar hökumətinin bir propaqanda və rəqəsi idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən onu Türkistan qəzetçilik tarixinə idxal etməyöz.

Təxminimdə yanılmıyorsam 1883 sənəsinə Kırımın Bəxəsaray şəhərində **İsmayıl Bəy Qasprinski** namində fədakar bir türk tərəfindən çıxarılan, bütün Rusya türkləri arasında şüurlu fikirlərlə can və həyat yağdırən "Tərəcümən" qəzetəsinin Türkistanda da böyük təsirləri gəlməmişdi. Rusyalı türklər arasında milli təsanüdü və yeni metodda üsuli-tədrişi və maarifi nəşr və təmim məqsədilə çalışan bu qəzetə sayəsindədir ki, Türkistanda təəddüdə doğru bir təmayül oyanmağa və türkistanlılar arasında təəqqipərvərlər yetişməyə başlamışdı. **Kırımın, Azərbaycanın və İstanbulun** gələn qəzetə və kitabların Türkistandakı münəvvərlər tərəfindən mütalifə olunması və yeni fikirlərlə mühləm olaraq modern, metodik məktəblər açmağa başlamaları mədrəsə zehniyyətçilərinin mənafeinə və əqidələrinə sektə vurduğu üçün Türkistanda cədid (təəqqipərvərlər) və qədim (mürtəcilər) mücadiləti başladı.

İstanbuldakı qəzetələrə əbunə olub Türkistanda və Buxara ölkəsində xalq arasında məzkur qəzetələr oxuyanlar az degildi. Yuxarıdakı izahatdan da anlaşılacağı vəchilə gərilür ki, Türkistana qəzetçiliğin təsiri biri Kırım, digəri isə İstanbuldan gəlmişdir. Lakin əsas etibarilə Kırım və Şimal türklərinə və dolayısı ilə türkistanlılara təəddüdə və oyanma təsirlərini aşılamanın İstanbul mütəddət-irfanı, Türkiyə olduğunu unutmaq lazım gəlir.

1905 sənəsinə Rusiyadakı inqilab və ümum Rusiya Türklərinin müştərəkən hərəkatlarına səbəb olması və Türkistanda da şu tarixdən etibarən təəddüdə hərəkatı bəliməyə başlaması ilə Türkistanda qəzetçilik tarixinə girmiş oluyuruz. Demək oluyur ki Türkistan qəzetçiliği tarixi 1905 kibi pək qısa bir maziədən (keçmişdən) başlıyır.

Türkistandakı risalə və qəzetələr haqqında materyalların nöqsanlılığı dolayısı ilə bəzi müntəşir qəzetələrin tarixi-nəşr, məslək və nüsxələrinin ədədini göstərməkdən məzuram.

Türkistan qəzetçiliği tarixini 3 dövərə ayıra bilirik:

1 - 1905 sənəsinin Hərbi-Ümumi bida-yətinə (əvvəlində) qədər sürən dövr;

2 - Hərbi-Ümumidən Rusya inqilabi və istiqlal mücadilələrinə qədərki dövr;

3 - Komunist istilası dövrü.

Birinci Dövrə

1905 sənəsinə Daşkənddə ibtidai və mətbəədə kiçik miqyasda tatar-özbək ləhcələri ilə təəqqipərvərlərin başlığı (Rəisi) Münəvvər Qari tərəfindən "Tərəqqi" isminə həftəlik bir qəzetə nəşr edilmişdi. Bunun yeganə təqib etdikləri məqsəd, təəssübə qarşı mücadilə və təəqqipərvərliyi müdafifə idi. "Tərəqqi"nin qapadılması ilə yəni eyni zat (şəxs) tərəfindən "Xursid" isminə yalnız özbəkə bir qəzetə mövqeyi-intişara qoyulmuş isə də bir müddət sonra Çar senzörələri tərəfindən qapadılmışdır. Biləlxirə eyni zat tərəfindən "Şəhrət" ismilə bir qəzetə nəşr edilmişdi. Bu qəzetənin da-

vamı bir az uzun sürdüsə də Çar senzörünün mütəddətindən (mənəçiliğindən) qurtulmadı. Bu qəzetənin nəşri və mühərrirləri qəzetəçilik sahəsində yetişmiş mütəxəssislər degil, bəlkə də millətinin təalisini düşüən münəvvərlər (ziyalılar) və həvəskarlar idi.

1908 sənəsinə yəni Daşkənddə "Asya" isminə olduqca mükəmməl bir təşkilat tərəfindən digərlərinə nisbətən müntəzəm yövmi (gündəlik) bir qəzetə nəşr edilmişdi. Bu qəzetənin ömrü yuxarıda zikir etdiyimiz qəzetələrdən daha uzun olmuşsa da eyni əqibətə düşər olmaqdan xilas olmamışdır.

Türkistanda təəvvür (ziyalılışma) və təəddüdə (yeniləşmənin) inkişafı və xalqın modern nəzərlərə malik olmasına mane olan Çar senzoru yanında daxili ikinci və qüvvətli bir düşmən dəxi mənəçilikdə idi. Qədimlə - Ruhanilər, Türkistan münəvvərləri üçün xarici maneə, rus senzörünə və daxili maneə ruhanilərə qarşı mücadilə yürütmək dövrü idi.

1909 sənəsinə, məşrutiyətin elanından bir az sonra, Türkiyədə Avropadan mühləm (ilhamlanmış) olaraq, türk milliyətçiliğinin və turançılığın bəliməyə başlaması, digər Rusya türkləri arasında, xüsusən Türkistanda milli mənləyi, milli duyğuyu gələ-yənə gətirməyə başlamışdı. 1911 sənəsinə Səmərqənddə məşhur Türkistan təəqqipərvərlərindən mərhum Mahmud Xoca Behbudinin "**Ayınə**" isminə məcmuəsi intişara başladı. Bu məcmuə bir zamanlar farsı lisanında intişar edilirdi. Bu məcmuənin həyatı digərlərinə gərə, 1-2 sənə davam etmiş isə də Çar senzoru bunu da qapamışdır. Çox sürmədən Mahmud Behbudi "**Səmərqənt**" isminə yövmi (gündəlik) bir qəzetə nəşr etməyə müvəffəq olmuşdu.

Təəddüdə hərəkatının qoxusu ruhanilərin əlində inləyən təəssüb (fanatizm) mərkəzi Buxarada da bəzi cəryanlara səbəbiyyət vermişdi.

1912 sənəsinə "**Buxarayı Şərif**" ismilə müntəzəm bir təşkilat tərəfindən həftədə 2 dəfə müntəşir bir qəzetə Buxarada çıxarılmışdı. Məntəşir ki bu qəzetə məhəlli türk ləhcəsində degil fəqət farsca idi. Biləlxirə Turançılıq məfkurasının bu ölkə münəvvərlərindən də böyük bir əksüləmə olandır-masıl "**Buxarayı Şərif**" qəzetəsinə əlavə olaraq, həftədə 3 dəfə müntəşir "**Turan**" ismilə məfkurəvi bir qəzetə nəşr edilmişdi. Buxara ölkəsi qüdsi məfkurə uğrunda çalışmaq pək müsəid olmaqla bərabər, Çar hökumətinin ruhanilərlə, əmir idarəsinə qüvvətli təsiri nəticəsi olaraq Buxarada ümum yeni metodik məktəblər və qəzetələr sədd edilmiş və bu qüdsi təşəbbüslər iqamətə uğramışdı. Yəni bu sənədə Türkistanda "**Fərqənə**" ismilə həftəlik bir qəzetə nəşr olunmuşdu. Bunun da sədd olunması ilə "**Sədəyi Fərqənə**" qəzetəsi ismilə mövqeyi-intişara çıxdı, fəqət Çar senzörünün pəncəsindən qurtulmamışdı.

Bu birinci dövrdə müntəşir qəzetələrə qarşı xalq təmayül göstərmiş isə də əhalinin 100-də 80-ni oxumaq bilmədiyindən və ruhanilərin zəhərli fikirlərindən qurtaramamasından qəzetələrə "bidad" (ədələtsiz, zülm) nəzərlə baxmışdır. Çar Rusyasının şüəri və mədrəsə müəssisələrinin qeyri-şüəri olaraq türkistanlıların tənəvvürünə mane olmaq siyasətləri adətə bir-birinin mütəmmimi (əlavəsi) kibi idi. Mənəvi və maddi müşkülətlər və daxili təzyiqlərlə çıxarılan bir qəç qəzetəyi öldürən xarici düşməyə yardımçı olduğuna müdrək olmayan xalq qara cəhalət gözü ilə çıxan qəzetələri "bidad" və qəzetə qələrləri (oxucularını) "dinsiz və mürtəd" deyər tələqqi edirdi.

İkinci Dövrə

Hərbi-Ümumi bida-yətinə (əvvəlində) Türkistan münəvvərləri qəzetə intişarı xüsusunda mühüm təşəbbüslərdə bulunmuşlarsa da, əhvali-fəvqəladə dolayısı ilə daha təşdit edilən senzörün əlindən qurtaramamışlardı.

1914 sənəsinə Daşkənddə "**Sədəyi-**

"Türkistan" ismilə mükəmməl və yövmi bir qəzetə nəşr edilmişsə də yalnız 6 ay davam edə bilmişdir. Bu dövrdə vəziyyəti-hərbiyə, xüsusən Türkiyənin hərbi düşüklə dolayısı ilə qəzetə intişarına müsəidə verilmədiyi kibi yeni üsul məktəblərin qismən əzami qapadılmış və Türkistan münəvvərləri də cəhətdən bu dövərə Türkistan qəzetçiliği tarixində "dövrü fitrət" (durgunluq dövrü) desək daha müvafiq olur. Digər cəhətdən tədqiq edilirsə bu dövrdə türkistanlılar qəzetə mütəlisinə hazırlamış və bu həvəsi qüvvətləndirmişdir.

Çünki Rusyanın türklərlə müharibəyə girişməsi və Çanaqqalada və Qafqas hərbi cəbhələrində müharibənin surət-cəryanı haqqında maraq, xalq qəzetə mütəlisinə sövq edirdi. Türkistanlıların qorxunc düşməni Çar Rusyasının Alman cəbhəsində məğlubiyyəti xəbərlərini böyük maraqlarla təqib edən müəssisələr çoxdu. Əvvəldən qəzetəyi "küfr" tələqqi edən ruhanilərin kəndiləri Azərbaycan və Şimal Türklərinin qəzetələrinə əbunə olmaqda idilər. Buxaraya qəzetənin idxal adətən mənlə (qadağa) edilmişkən bu əsnada bu şəhərdə 300 nüsxəyə qədər Azərbaycan qəzetələrinin oxunduğu gərilmişdi. İştə şu etibarla 1914-dən 1917 sənəsinə qədər sürən dövərə "Türkistan qəzetə mütəlisinə hazırlıq dövrü" desək doğru söylənmiş oluruz.

1917 sənəsinə Çarizmin yığılması biləlxirə Kerenski hökumətinin mövqeyi idarəyə gəlməsilə bütün Türkistan mütəddidd və münəvvərlərində canlı bir həyat dövrəsi gərilməyə başladı. Bu əsnada Daşkənddə, "**Şurayi İslam**" namilə tamamilə hürr və müstəqil yövmi bir qəzetə intişar etildi. Bu bəklənilməyən inqilabın Türkistan türklərinin istiqlaliyyətinə böyük fürsət hazırladığını idrakla qüdsi məfkurə uğrunda fədakarlıq çalışmaq zamanı gəlmişdi. Bu zamanda Səmərqəndi Behbudi mərhum tərəfindən "**Hürriyət**" ismilə yövmi və müntəzəm bir qəzetə nəşr olundu. Çarizmin yığılması ilə bu fürsətdən istifadə cəhətlərini xalqa təmim və istiqlal məfkurasını aşılaman müəddidd cəmiyyətə təşkil edilmişdi. Buxara ölkəsindən xaric Türkistan sahəsində münəvvərlər və ruhanilər birləşmiş kibi idilər. Fəqət Buxara ölkəsi təəssübün və səbiq Çar idarə adamlarının nəşvü-nüma mərkəzi olmuş idi. Buxara əmiri Çar əsarətindən qorxdığı halda Türkistan istiqlaliyyətini müdafifə yollarını düşünmədən Çar mütəlislərinin əlində bəziyə (oyuncaq) olaraq tamamilə reaksiyona bir vəziyyətlə Çar siyasətinin sadik bəndəsi olub qalmışdı.

1918 sənəsinə Xoqand Cümhuriyyətinin rəisi **Mustafa Çoqay Bəy** tərəfindən Daşkənddə "**Hürr Türkistan**" ismilə yövmi (gündəlik), modern bir qəzetə intişar etilmişdi. Yəni eyni zamanda, Türkcülər Təşkilatı tərəfindən "**Turan**" və "**Nicat**" qəzetələri mövqeyi-intişara qoyulmuşdu. Digər bir müəssisəyi-elmində "**Uluğ Türkistan**" ismilə olduqca mükəmməl və modern yövmi qəzetə nəşr etmişdi. Çar Rusyasının Daşkənddə bir milli qəzetənin intişarına müsəidə etdikləri halda 1918 sənəsinəki fürsətli dövrlərdə Daşkənddə 5 yövmi qəzetə tamamilə müstəqil olaraq intişara başlamış və ibtidai məktəbin ədədi tələqat olduğu halda bu dövrlərdə 1500 ədədi bulmuş və müəddidd mərkəzlərdə "**Turan Təvəsi**" ismilə məktəb və spor yurdları açılmışdı. Türkiyədə təhsil edib yurdlarına dönən türkistanlı münəvvərlərlə Sibiryadan Türkistana qaçan əsir türk zabitlərinin bu dövrlərdə Türkistan mənfəinə unudulmaz böyük xidmətləri olmuşdur. Bu sərbəst zamanın türkistanlılara bəxş etdikləri milli ruh və milli mənlə, bu gün hər bir türkistanlının qəlbində silinməz bir iz buraxmışdır.

Berlin. Türkistanlı **Öhməd Nəim**
"Yeni Qafqasya", 16 kanun-əvvəl
(dekabr) 1926, № 5-6 (73-74).
3 kanun-sani (yanvar) 1927, № 7 (76)
(Arxi var)